

Бранислава
Поповић-Ћитић¹
Весна Поповић²

КОНЦЕПТ РИЗИЧНИХ И ПРОТЕКТИВНИХ ФАКТОРА Класификациони оквири за потребе превенције поремећаја понашања деце и омладине

Апстракт: Превенција поремећаја понашања, као континуирани и активни процес стварања услова за позитиван развој деце и омладине, теоријски се заснива на концепту ризичних и протективних фактора који налаже да превентивне стратегије, интервенције и активности директно буду у функцији редуковања ризичних и јачања протективних фактора. Ризични и протективни фактори, као чиниоци који стоје у вези са поремећајима понашања, идентификовани су бројним емпиријским студијама различитог истраживачког дизајна. Постојање великог броја утврђених фактора наметнуло је изазов истраживачима да, за потребе практичне примене концепта, селекутују и класификују ризичне и протективне факторе у одговарајуће класификационе оквири који могу послужити као основа за практично превентивно деловање.

У раду су, поред уводних напомена о концепту ризичних и протективних фактора, приказане основне карактеристике актуелних класификационих оквири ризичних и протективних фактора који су развијени унутар практичног превентивног модела *Заједнице које брину (Communities that Care Model)* као водећег у области планирања превенције поремећаја понашања у заједници. У оквиру сваког класификационог оквири описане су карактеристике појединачних фактора, на основу којих су изведени закључци о темељним претпоставкама превенције усмерене на ризичне и протективне факторе.

Кључне речи: превенција, ризични фактори, протективни фактори, поремећаји понашања.

Увод

Теоријске основе савременог приступа превенцији поремећаја понашања деце и омладине базирају се на концепту ризичних и протективних фактора, чија се примена у превенцији појединих проблема сматра пионирским подухватом практичара из области јавног здравља. Концептуални модел је развијен средином осамдесетих година прошлог века и

¹ др Бранислава Поповић-Ћитић, доцент, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитет у Београду, e-mail: popovb@eunet.rs

² Весна Поповић, дипломирани специјални педагог, Удружење грађана "Крени од себе", Београд, e-mail: vecoje@yahoo.com

показао се успешним у редуковању различитих проблема, као што су кардиоваскуларне болести или повреде у саобраћају (Institute of Medicine, 1994). Примера ради, превенција кардиоваскуларних болести одвијала се кроз уверавање појединаца да редукују ризичне факторе у својим животима, као што је пушење и висококалорична исхрана, уз истовремено јачање протективних фактора, као што су редовно вежбање и балансирана исхрана. Слично томе, деловање усмерено на ризичне и протективне факторе у превенцији других проблема имало би за циљ ометање или прекидање оних процеса који могу бити одговорни за њихово настајање и одржавање, уз континуирано јачање оних фактора који промовишу позитиван развој (Coie и сар., 1993).

Концепт ризичних и протективних фактора уважава широко прихваћено научно становиште да је већина бихејвиоралних проблема вишеструко детерминисана, односно условљена низом различитих детерминанти. Иако има много објашњења проблема у понашању деце и адолесцената, ниједно од њих, само за себе, није комплетно објашњење. Отуда се истиче да је „уместо трагања за једним јединим објашњењем одређених негативних исхода, много сврсисходније идентификовати мултипле факторе који утичу на развој и разумети негативне развојне трајекторије које се могу појавити” (Durlak, 1998: 512). Ово посебно због тога што на обликовање понашања током времена утичу бројни фактори и социјалне интеракције, те је објашњење разлога због којих долази до појаве специфичних понашања утолико теже (Kirby, Fraser, 1997).

Примена концепта ризичних и протективних фактора у превенцији бихејвиоралних проблема упућивала је на деловање ка оним факторима који повећавају или умањују ризик од настајања, развијања и одржавања проблема током детињства, адолесценције и одраслог доба. Као две групе фактора на које је потребно усмерити превентивне интервенције издвајају се емпиријским истраживањима идентификовани ризични и протективни фактори. Ризични фактори се одређују као чиниоци који предвиђају повећани ризик развоја бихејвиоралних проблема, док се протективни фактори, са друге стране, сматрају чиниоцима који пружају отпор ризичним факторима, повећавају индивидуалну резилјентност на њихово деловање и инхибирају развој проблема чак и у ситуацијама изложености ризицима. Једноставније речено, ризични фактори били би чиниоци који повећавају вероватноћу испољавања антисоцијалног понашања, док би протективни фактори деловали у правцу редуковања те вероватноће. Ризични и протективни фактори узимају се као чиниоци који искључиво предвиђају повећање или смањење вероватноће настајања, развијања и

одржавања проблематичног понашања. Присуство или одсуство појединих фактора није гаранција развијања или неразвијања проблематичног понашања. Крајњи исход условљен је како динамичком природом и кумулативним дејством ризичних, односно протективних фактора, тако и њиховом међусобном интеракцијом. Стога се концепт ризичних и протективних фактора сматра пробабилистичким моделом објашњења настајања и одржавања различитих облика антисоцијалног понашања (више о концепту: Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005).

Унутар концепта ризичних и протективних фактора развијена је *парадигма превенције усмерене на ризичне и протективне факторе*, која је деведесетих година прошлог века дала значајан допринос, како криминолошкој науци, тако процесу конципирања превентивне науке. Ова парадигма подразумева усмеравање превенције ка кључним ризичним и протективним факторима антисоцијалних облика понашања, односно захтева да превентивне стратегије, интервенције и активности директно буду у функцији редуковања ризичних или јачања протективних фактора. Превентивна настојања треба да теже редукацији ризичних и јачању протективних фактора у циљу унапређивања позитивног развоја и спречавања бихејвиоралних проблема. Парадигма превенције усмерене на ризичне и протективне факторе прихваћена је у Сједињеним Америчким Државама, Великој Британији, Аустралији, Шведској и Холандији.

Усвајање ове парадигме наметнуло је потребу селекције, дескрипције и класификације ризичних и протективних фактора за потребе практичне примене концепта. Најзначајнији допринос на плану конкретизације концепта ризичних и протективних фактора у области превенције антисоцијалног понашања дали су истраживачи Групе за изучавање социјалног развоја (*Social Development Research Group*) са вашингтонског Универзитета из Сијетла (Hawkins, Catalano, Barnard, Gottfredson, Holmes, Miller). Резултати њиховог вишегодишњег рада сматрају се темељом савременог система планирања превенције. Своју прву систематску презентацију могућности примене концепта ризичних и протективних фактора у области превенције изложили су Hawkins и Catalano (1992) у практичном превентивном моделу *Заједнице које брину*. Модел је представљао први обухваћан научно заснован модел планирања превенције у заједници, који је првобитно био усмерен искључиво на превенцију злоупотребе дрога, али је временом, подручје његове примене проширено на друге облике антисоцијалног понашања, а то су: напуштање школовања, насилно понашање, делинквенција и малолетничка трудноћа. Од иницијалних поставки модела из 1992. године, преко ревизије из 1996. године, до последње верзије

модела из 2004. године (када модел прераста у водећи систем планирања превенције), учињене су значајне измене како у погледу класификационих оквира ризичних и протективних фактора као доприноса теорији превенције, тако и у области планирања превенције и унапређења саме праксе превенције (опширније: Поповић-Ћитић, 2007). На овом месту биће приказан само развој класификационих оквира ризичних и протективних фактора које су аутори давали приликом дескрипције теоријских основа модела, а који служе као основа планирања превенције поремећаја понашања у заједници.

Класификациони оквир ризичних фактора

Прву систематску класификацију ризичних фактора за потребе практичног превентивног деловања дали су Hawkins, Catalano и Miller у чланку *Ризични и протективни фактори за проблеме са алкохолом и дрогом у адолесценцији и одраслом добу: Импликације за превенцију злоупотребе супстанци* из 1992. године. Овај рад је један од најцитиранијих у области превенције антисоцијалног понашања и сматра се прекретницом у области превентивног деловања. Рад садржи дескриптивни преглед ризичних и протективних фактора за злоупотребу алкохола и дрога, као и приказ потврђено ефективних превентивних стратегија које се заснивају на коришћењу концепта ризичних и протективних фактора.

Теоријско-концептуална основа класификација преузета је из теорије еколошког система (Bronfenbrenner, 1989) и социјално-еколошког развојног модела (Bronfenbrenner, Morris, 1998) који концептуализује различите нивое утицаја на понашање појединца (микросистем, мезосистем, егзосистем, макросистем) и истиче ефекте њихове међусобне интеракције на развој појединца у различитим животним периодима (хроносистем) (више: Поповић-Ћитић, 2005). Нивои на којима појединац ступа у интеракције са окружењем називају се животним доменима или подручјима. Тако се, у већини случајева, ризични и протективни фактори, који долазе до изражања на свим нивоима утицаја, организују у пет основних животних домена. То су: породица, школа, вршњачке групе, заједница и шире друштвено окружење. Фактори који делују у сваком од ових домена налазе се у међусобној динамичкој интеракцији, која има реципрочне ефекте. Утицаји фактора из ових домена директно или индиректно се одражавају на самог појединца, односно условљавају развој ризичних или протективних индивидуалних фактора. Кумулативно деловање фактора из животних домена,

преко појединца, условљава настајање, развој и одржавање антисоцијалног понашања. Формирање једног облика антисоцијалног понашања може даље деловати на развој других облика (нпр. злоупотреба дрога може довести до делинквенције и обрнуто). Овај модел деловања који подразумева вишеструке реципрочне утицаје фактора (између животних домена, између животних домена и појединца, између појединца и различитих облика антисоцијалног понашања, између самих облика антисоцијалног понашања) данас се у области превентивне праксе назива *Модел мреже утицаја*. Модел не садржи дескрипцију самих фактора, већ се искључиво користи као концептуални оквир за класификацију самих фактора према животним доменима. Као такав има широку примену у свим покушајима класификације ризичних и протективних фактора.

Полазећи од ових поставки, а на основу анализе низа лонгитудиналних истраживачких студија реализованих у претходне три деценије у различитим научним дисциплинама, аутори су селектовали 17 кључних ризичних фактора као релијабилних предиктора злоупотребе алкохола и дрога. Фактори су класификовани у две категорије, и то: *контекстуални фактори* (закони и норме које одобравају употребу алкохола и дрога, доступност алкохола и дрога, екстремна економска депривација и дезорганизација суседства) и *индивидуални и интерперсонални фактори* (психолошки фактори, породични ставови и понашања везана за алкохол и дрогу, слабо и неконзистентно организовање породичног живота, породични конфликти, слаба везаност за породицу, рано и перзистентно антисоцијално понашање, школски неуспех, низак степен посвећености школи, одбацивање од стране вршњака у основној школи, удруживање са вршњацима који користе дрогу, отуђење и бунтовништво, ставови који одобравају употребу дрога и рана употреба дрога). За сваки фактор дат је преглед резултата дотадашњих емпиријских истраживања која потврђују постојање повезаности између фактора и злоупотребе алкохола и дрога у адолесценцији (опширније у: Hawkins и сар., 1992).

Исте године, ови аутори, дизајнирају превентивни модел *Заједнице које брину* у коме праве разлику између две групе ризичних фактора за злоупотребу дрога у адолесценцији, а то су: *средински фактори* који делују у ширем социјалном контексту или окружењу у којем се младе особе развијају, као што су заједница и суседство, и *индивидуални фактори* који делују унутар индивидуе или на нивоу односа појединца са породицом, школом и вршњацима (Hawkins, Catalano, 1992). Број фактора остаје исти, али су врсте фактора у овим категоријама нешто измењене. У групи срединских, раније контекстуалних, фактора врши се измена у називима

појединих фактора (економска и социјална депривација, низак ниво повезаности суседства и дезорганизација локалне заједнице, закони и норме које погодују употреби алкохола и дрога, доступност алкохола и дрога) и уводи се фактор транзиција и мобилност. У групи индивидуалних фактора, поједини фактори остају непромењени (слабо организовање породичног живота, породични конфликти, школски неуспех, низак степен посвећености школи, удруживање са вршњацима који користе дрогу, отуђење и бунтовништво, ставови који одобравају употребу дрога и рана употреба дрога), поједини се диференцирају на два фактора (рано и перзистентно антисоцијално понашање – антисоцијално понашање у раној адолесценцији и рано антисоцијално понашање са агресивношћу; породични ставови и понашања везана за алкохол и дрогу – породична историја употреба алкохола и дрога и породични ставови који одобравају употребу алкохола и дрога), док психолошки фактори, слаба везаност за породицу и одбацивање од стране вршњака у основној школи не налазе место у овој класификацији. И овде је дата кратка дескрипција фактора (више: Hawkins, Catalano, 1992).

У годинама које следе Модел доживљава широку примену у низу земаља америчког, европског и аустралијског континента. Потврђена ефективност модела у планирању превенције злоупотребе супстанци условљава потребу примене модела и у области превенције других облика антисоцијалног понашања. Тако 1996. године Hawkins и Catalano, у сарадњи са организацијом *Развојна истраживања и програми (Developmental Research and Programs)*, која од 2000. године носи назив Компанија *Channing Bette*, креирају нов класификациони оквир који издваја 19 ризичних фактора. Уводе се два нова фактора (доступност ватреног оружја и медијски прикази насиља), а значајан број постојећих фактора доживљава измене у својим називима. Овај класификациони оквир обухвата факторе за које је утврђено да предиктују пет појавних облика антисоцијалног понашања (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања и насиље) и класификује их у четири животна домена (заједница, породица, школа, вршњаци), укључујући и факторе који делују на нивоу индивидуе (Hawkins, Catalano, 1996).

На нивоу *заједнице* истиче се деловање седам фактора који стоје у вези са различитим бихејвиоралним проблемима. То су: доступност дрога (злоупотреба супстанци), доступност ватреног оружја (делинквенција, насиље), закони и норме заједнице који погодују употреби супстанци, коришћењу ватреног оружја и криминалитету (злоупотреба супстанци, делинквенција, насиље), медијски прикази насиља (насиље), транзиција

и мобилност (злоупотреба супстанци, делинквенција, напуштање школовања), низак ниво повезаности суседства и дезорганизација заједнице (злоупотреба супстанци, делинквенција, насиље) и екстремна економска депривација (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). У *породичном* домену до изражаја долазе четири ризична фактора, и то: породична историја бихејвиоралних проблема (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље), проблеми организовања породичног живота (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље), породични конфликти (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље) и родитељски ставови који погодују бихејвиоралним проблемима (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). *Школски* домен карактеришу три ризична фактора, а то су: рано и перзистентно антисоцијално понашање (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље), школски неуспех који почиње у основној школи (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље) и недостатак посвећености школи (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Последње подручје чине *вршњаци* и *индивидуа*, унутар којег се наводи пет фактора, и то: отуђење, бунтовништво и недостатак везаности за заједницу (злоупотреба супстанци, делинквенција, напуштање школовања), пријатељи који испољавају бихејвиоралне проблеме (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље), ставови који погодују бихејвиоралним проблемима (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања), рана иницијација бихејвиоралних проблема (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље) и конституционални фактори (злоупотреба супстанци, делинквенција, насиље). За сваки од 19 издвојених ризичних фактора наведен је кратак опис фактора и листа лонгитудиналних студија које потврђују његову повезаност с антисоцијалним понашањем (опширније видети у: Поповић-Титић, Жунић-Павловић, 2005).

Последња ревизија класификационог оквира ризичних фактора, унутар Модела *Заједнице које брину*, извршена је 2004. године. У уводном делу приручника за примену Модела, Hawkins и Catalano наводе 20 ризичних фактора за које је, у мултиплим лонгитудиналним истраживачким студијама, утврђено да су поуздани предиктори једног или више од обухва-

ћених пет облика антисоцијалног понашања (Hawkins, Catalano, 2004). Поред претходно идентификованих 19 фактора, уводи се један нови фактор – учешће у банди (гангу), који је доведен у везу са злоупотребом супстанци, делинквенцијом и насиљем. У погледу других фактора учињено је неколико измена. Фактор доступност дрога доведен је у везу не само са злоупотребом супстанци, него и са насиљем; фактор породични ставови који погодују бихејвиоралним проблемима преименован је у родитељске ставове и понашања која погодују бихејвиоралним проблемима и доведен у везу са злоупотребом супстанци, делинквенцијом и насиљем (али не и са напуштањем школовања и малолетничком трудноћом); фактор рано и перзистентно антисоцијално понашање класификован је у групу вршњачких и индивидуалних фактора (а не у школски домен), док је фактор отуђење, бунтовништво и недостатак везаности за заједницу преименован у бунтовништво. Ради ближег разумевања садржаја идентификованих ризичних фактора биће дата дескрипција фактора коју су навели сами аутори (Hawkins, Catalano, 2004).

Заједница. На нивоу *заједнице* идентификовано је седам ризичних фактора, а то су: доступност супстанци, доступност ватреног оружја, закони и норме заједнице који погодују употреби супстанци, коришћењу ватреног оружја и криминалитету, медијски прикази насиља, транзиција и мобилност, низак ниво повезаности суседства и дезорганизација заједнице и екстремна економска депривација.

Доступност супстанци (злоупотреба супстанци, насиље). Што су у једној заједници доступнији алкохол и друге супстанце, то је већи ризик за коришћење супстанци и насилно понашање. Повећању ризика доприноси и само опажање доступности супстанци. У школама у којима деца мисле да су супстанце доступне израженија је стопа њихове употребе (Johnston и сар., 1985).

Доступност ватреног оружја (делинквенција, насиље). Уколико пиштољ постоји у кући, већа је вероватноћа да ће бити употребљен против рођака или пријатеља него против провалника или странца. Такође, када се ватрено оружје користи у извршењу кривичног дела много је већа вероватноћа да ће последице бити фаталне него када се користи неко друго оружје или када се оружје уопште не користи. Док неколико студија извештава о непостојању повезаности између доступности ватреног оружја и насиља, много већи број њих показује позитивну повезаност. Узимајући у обзир леталну природу ватреног оружја, већу вероватноћу конфликта који ескалирају убиством када је оружје присутно и снажну повезаност између доступности ватреног оружја и стопе убиства, до-

ступност ватреног оружја се укључује у групу ризичних фактора (Reiss, Roth, 1993).

Закони и норме заједнице који погодују употреби супстанци, коришћењу ватреног оружја и криминалитету (злоупотреба супстанци, делинквенција, насиље). Ставови и политика коју заједница има у погледу употребе супстанци, ватреног оружја и криминалитета изражавају се на различите начине – кроз законе и писана правила, кроз неформалну социјалну праксу и кроз очекивања родитеља и других чланова заједнице у односу на младе особе. Када закони, пореске таксе и стандарди заједнице погодују употреби алкохола и дрога, ватреног оружја или криминалу, па чак и ако су само недовољно јасни, младе особе су у већем ризику (Brook и сар., 1990). Пример деловања закона заједнице на коришћење супстанци јесте опорезивање алкохолних пића, где више пореске стопе умањују стопу коришћења алкохола (Hawkins и сар., 1995). Пример конфликтних (противречних) порука о употреби алкохола и других супстанци може се пронаћи у ставу заједнице да је конзумирање алкохола социјална активност. Одржавање различитих манифестација у заједници које су веома посећене од стране младих особа, а на којима је алкохол доступан, у супротности су са порукама „реци не” које се могу промовисати од стране школе или родитеља. То отежава деци и омладини да одлуче које ће норме следити. Закони који регулишу продају ватреног оружја имају мале ефекте на насилни криминал, при чему ефекти уобичајено опадају након што су закони неколико година на снази. Известан број студија сугерише да су ниски и опадајући ефекти резултат два фактора – доступност ватреног оружја на инстанцама које немају законске забране продаје или набавке и недостатак проактивног мониторинга или спровођења закона (Reiss, Roth, 1993).

Медијски прикази насиља (насиље). Ефекти насиља у медијима на понашање посматрача (посебно младих посматрача) деценијама су предмет дебата. Истраживања показују јасну корелацију између медијских приказа насиља и развоја агресивног и насилног понашања. Изложеност медијском насиљу утиче на децу на неколико начина: деца уче насилно понашање посматрањем насилних улога глумца, деца уче стратегије насилног решавања проблема и медијски прикази насиља мењају ставове и сензитивност деце на насиље (Huesmann, Miller, 1994).

Транзиција и мобилност (злоупотреба супстанци, делинквенција, напуштање школовања). Чак и нормална школска транзиција може предиктовати повећање бихејвиоралних проблема. Када деца прелазе из млађих у старије разреде основне школе или из основне у средњу школу може до-

ћи до значајног повећања коришћења супстанци, напуштања школовања и антисоцијалног понашања (Hawkins, Catalano, 1996). У заједницама са високом стопом мобилности уочава се повезаност са повећањем ризика за проблеме са супстанцама и криминалом. Што је више особа у заједници које мењају место пребивалишта, већи је ризик за криминално понашање и проблеме везане за дрогу у породицама у тим заједницама (Sampson, Lauritsen, 1994).

Низак ниво повезаности суседства и дезорганизација заједнице (злоупотреба супстанци, делинквенција, насиље). Више стопе проблема везаних за супстанце, делинквенцију, насиље и трговину дрогом појављују се тамо где су особе слабо привржене заједници. Стопа вандализма је висока када је низак ниво надгледања јавних места. Ове прилике нису лимитиране на неразвијене заједнице – оне се могу наћи и у више него добростојећим заједницама. Можда најзначајније питање утицаја привржености заједници јесте да ли становници (резиденти) осећају да могу нешто да учине у својим заједницама. Уколико кључне особе заједнице (као што су представници социјалних, здравствених, образовних, правосудних или економских институција) не живе у самој заједници, осећање привржености резидената ће бити слабије. Ниске стопе изласка бирача на изборе и ангажовања родитеља у школи такође рефлектују ставове о привржености заједници. Дезорганизација суседства и заједнице отежава школама и породицама да промовишу позитивне социјалне вредности и норме (Gottfredson, 2001; Sampson, Lauritsen, 1994).

Екстремна економска депривација (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Деца која одрастају у неразвијеним заједницама – заједницама које карактерише екстремно сиромаштво, лоши услови живота и висока стопа незапослености, у вишем су ризику да развију проблеме везане за употребу алкохола и дрога, делинквенцију, малолетничку трудноћу и напуштање школовања. Она су такође у вишем ризику да се током адолесценције и одраслог доба насилно понашају према другима. Коначно, деца која у раном развојном узрасту живе у оваквим заједницама и имају проблеме понашања или прилагођавања су у још вишем ризику да развију проблеме везане за употребу супстанци (Sampson, Lauritsen, 1994; Farrington, 1989).

Породица. У породичном домену до изражаја долазе четири ризична фактора, и то: породична историја бихејвиоралних проблема, проблеми организовања породичног живота, породични конфликти и родитељски ставови који погодују бихејвиоралним проблемима.

Породична историја бихејвиоралних проблема (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). У породицама са историјом зависности од алкохола или других супстанци, деца су у вишем ризику да и сама развију проблеме везане за употребу алкохола и других супстанци (Brook и сар., 1990). У породицама са историјом криминалног понашања повећава се дечји ризик за делинквенцију (Farrington, 1989). Слично, деца мајки тинејџерки су у вишем ризику да и сама постану родитељи у тинејџерском узрасту, а деца родитеља који су напустили школовање у већем ризику да то исто учине.

Проблеми организовања породичног живота (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Слабо организовање породичног живота обухвата: одсуство јасних очекивања везаних за понашање детета, неуспех родитеља у супервизији и мониторингу сопствене деце (информисаност где су и са киме су деца) и прекомерно тешко, грубо и неконзистентно дисциплиновање. Деца изложена оваквој организацији породичног живота и родитељској пракси су у вишем ризику развијања свих пет облика бихејвиоралних проблема (Hawkins и сар., 1995; Brook и сар., 1990; Farrington, 1989)

Породични конфликти (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Перзистентни озбиљни конфликти између родитеља или на релацији родитељ-дете повећавају дечји ризик за свих пет облика бихејвиоралних проблема. Конфликти између чланова породице показују се много важнијим него породична структура (на пример, породица са оба биолошка родитеља, породица са једним родитељем или реконструисана породица) (Brook и сар., 1990).

Родитељски ставови и понашања који погодују бихејвиоралним проблемима (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Родитељски ставови и понашања везана за супстанце, криминал и насиље утичу на ставове и понашања деце. Деца чији родитељи одобравају или оправдавају кршење закона су у већем ризику да постану малолетни делинквенти. Деца чији се родитељи насилно понашају у сопственом дому или ван њега, у већем су ризику за насилно понашање. Уколико родитељи користе дроге, озбиљно конзумирају алкохол или толеришу да деца то чине, већи је ризик да деца постану корисници тих супстанци у адолесценцији. Ризик се даље повећава уколико родитељи ангажују децу у сопственим понашањима везаним за коришћење дрога или алкохола – на пример, молба да дете родитељу запали цигарету или донесе пиво из фрижидера. Родитељско одобравање дечјег умереног конзумирања алкохола, чак и под супервизијом, повећава

ризик да ће деца користити марихуану и развити проблеме с алкохолом и другим супстанцама (Brook и сар., 1990).

Школа. Домен школске средине карактеришу два ризична фактора, а то су: школски неуспех који почиње у основној школи и недостатак посвећености школи.

Школски неуспех који почиње у основној школи (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Школски неуспех који почиње у старијим разредима основне школе повећава ризик за свих пет облика бихејвиоралних проблема. Запажа се да искуство неуспеха, а не одсуство способности, повећава ризик за ове бихејвиоралне проблеме (Gottfredson, 2001; Najaka и сар., 2001; Farrington, 1989).

Недостатак посвећености школи (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Недостатак посвећености школи указује да дете не види улогу ученика као сврсисходну и признавајућу. Младе особе које нису посвећене школи су у вишем ризику за свих пет облика бихејвиоралних проблема (Gottfredson, 2001; Najaka и сар., 2001).

Вршњаци и индивидуа. У домену вршњачке групе и на индивидуалном нивоу идентификовано је седам ризичних фактора, и то: рано и перзистентно антисоцијално понашање, бунтовништво, пријатељи који испољавају бихејвиоралне проблеме, учешће у банди (гангу), ставови који погодују бихејвиоралним проблемима, рана иницијација бихејвиоралних проблема и конституционални фактори.

Рано и перзистентно антисоцијално понашање (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Дечаци који су агресивни у млађим разредима основне школе или који имају тешкоћа у контроли импулса су у вишем ризику за коришћење алкохола и дрога, делинквенцију и насилно понашање. Када је агресивно понашање дечака на раном развојном узрасту комбиновано са изолацијом, повлачењем, хиперактивношћу и дефицитом пажње, ризик за проблеме у адолесценцији се додатно увећава. Овај ризични фактор такође обухвата перзистентно антисоцијално понашање у раној адолесценцији, као што је: лоше владање у школи, бежање са часова и учествовање у тучама са другом децом. И дечаци и девојчице који у раној адолесценцији учествују у овим активностима су у вишем ризику за свих пет облика бихејвиоралних проблема (Gottfredson, 2001; Hawkins и сар., 1998; Farrington, 1989).

Бунтовништво (злоупотреба супстанци, делинквенција, напуштање школовања). Младе особе које не осећају да су део друштва или да су

ограничене правилима, које не верују у настојања да се буде успешан и одговоран или које заузимају активан бунтовнички став према друштву су у вишем ризику за коришћење супстанци, делинквенцију и напуштање школовања (Shedler, Block, 1990).

Пријатељи који испољавају бихејвиоралне проблеме (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Ово је један од најконзистентнијих предиктора који су идентификовани истраживањима. Чак и када младе особе потичу из добро организованих породица и не искусе друге ризичне факторе, провођење времена са пријатељима који имају бихејвиоралне проблеме значајно повећава ризик развијања сличних понашања (Brook и сар., 1990).

Учешће у банди (гангу) (злоупотреба супстанци, делинквенција, насиље). Истраживања показују да деца која имају делинквентне пријатеље чешће користе алкохол и друге супстанце и понашају се насилно или делинквентно него деца која немају делинквентне пријатеље. Међутим, утицај учешћа у банди на коришћење алкохола и дрога, делинквенцију и насиље премашује утицај делинквентних пријатеља на ова понашања. Чланови ганга су у односу на децу која имају делинквентне пријатеље у још већем ризику да користе алкохол и друге супстанце и понашају се насилно или делинквентно (Thornberry, 1999).

Ставови који погодују бихејвиоралним проблемима (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања). Током основношколског узраста деца уобичајено изражавају просоцијалне ставове и мишљења (анти-дрога и анти-криминал ставови) и имају тешкоћа у поимању разлога због којих поједине особе користе дроге, врше кривична дела или напуштају школу. У старијим разредима основне школе, а посебно у средњој школи, са сазнањем да особе које лично познају учествују у тим активностима, долази до промене ставова у правцу већег прихватања и одобравања таквих понашања, што даље доприноси повећању ризика код ове деце (Gottfredson, 2001).

Рана иницијација бихејвиоралних проблема (злоупотреба супстанци, делинквенција, малолетничка трудноћа, напуштање школовања, насиље). Што раније младе особе почну да користе дроге, врше кривична дела, изостају из школе или постану сексуално активне, то су веће шансе да развију хроничне проблеме у односу на ова понашања. Агресивно понашање на узрасту од четврте до осме године предиктује касније насилно понашање (Nagin, Tremblay, 1999), док скитња у млађем основношколском узрасту предиктује напуштање школовања. На пример, истраживања показују да младе особе које почну да користе супстанце на узрасту млађем од 15

година су у два пута већем ризику за проблеме злоупотребе супстанци него оне особе које то почну да чине на узрасту старијем од 19 година (Gottfredson, 2001).

Конституционални фактори (злоупотреба супстанци, делинквенција, насиље). Конституционални фактори могу имати биолошку или психолошку основу. Ови фактори обухватају трагање за сензацијама, често повређивање (слабо избегавање повреда) и недостатак контроле импулса, те делују у правцу повећања ризика коришћења супстанци, делинквенције и насилног понашања (Gottfredson, 2001; Shedler, Block, 1990).

Наведена класификација данас се сматра базичним оквиром за планирање превентивних активности у домену процене потреба заједнице за превенцијом. Наравно, њено прихватање не значи аутоматски негирање утицаја других фактора ризика. Напротив, листа фактора је динамичког, отвореног и флексибилног карактера, те допушта измене у циљу развоја и усавршавања поступка процене заступљености ризичних фактора у конкретној заједници као предуслова адекватног избора превентивних стратегија и интервенција.

Класификациони оквир протективних фактора

Класификациони оквир протективних фактора креиран за потребе планирања превенције први пут су 1992. године изложили Hawkins и Catalano у моделу *Заједнице које брину* (Hawkins, Catalano, 1992). Међутим, идеје о посматрању протективних фактора као самосталне групе фактора, независне од присуства ризичних фактора, ови аутори су заговарали још у чланку о ризичним и протективним факторима злоупотребе алкохола и дрога (Hawkins и сар., 1992). Позивањем на резултате студија резилијентне деце и омладине (нпр. Werner, 1989), који сведоче о постојању извесне подгрупе индивидуа које упркос изложености мултиплим ризичним факторима успевају успешно да превазиђу ризике и развију здраво просоцијално понашање, Hawkins и Catalano се залажу за проучавање протективних фактора као засебне категорије утицаја који доприносе смањивању вулнерабилности и јачању резилијентности на деловање фактора ризика. Они верују да је подложност ризицима у функцији вулнерабилности и резилијентности, те да извесне карактеристике или услови могу посредовати или ублажити ефекте изложености ризичним факторима. С ове перспективе, протективно деловање обухватило би редуковање вулнера-

билности и јачање резилијентности на ризике у циљу пружања заштите од евентуалних непожељних последица.

У моделу *Заједнице које брину* први пут је описан теоријски концептуални оквир деловања протективних фактора као чинилаца или околности које ублажавају ефекте изложености ризицима. Овај оквир је назван *Стратегија социјалног развоја* и примарно се, у складу са циљевима Модела, односио на превенцију злоупотребе дрога. Основна идеја на којој је почивала Стратегија социјалног развоја била је да се „јачањем протективних фактора редукују ризици и тиме промовише добро понашање које води здрављу, благостању и личном успеху” (Hawkins, Catalano, 1992: 14).

Кључни протективни фактор на коме је почивала стратегија јесте *везивање* које се састоји у изградњи позитивних социјалних веза са просоцијалним јединицама. Снажне позитивне везе, које доприносе резистентности деце и омладине на употребу дрога, имају три важне компоненте, а то су: *приврженост* – позитивни односи са другима, *посвећеност* – улагање у будућност и *веровање* – уверење о томе шта је исправно, а шта не, са јасном оријентацијом ка позитивном моралном понашању и деловању. Hawkins и Catalano (1992) истичу да ставови против употребе дрога могу бити ојачани унапређивањем позитивних веза деце и омладине са просоцијалним јединицама и развијањем посвећености вредностима и уверењима о здравом и етичком понашању, као и различитим социјалним групама (породица, школа, заједница, просоцијалне вршњачке групе) које имају здрава уверења и јасне стандарде понашања.

Да би се процес социјалног везивања могао ефективно одвијати неопходно је да буду испуњена три услова, а то су: могућности, вештине и признавање. Прво, деци морају бити пружене смисаоне и садржајне *могућности* да буду активни учесници у групама којима припадају. Пружање смисленог доприноса породици, школи или заједници је од критичног значаја за развијање везивања. Друго, поседовање *вештина* које су неопходне за успешни допринос активностима јединица социјализације значајно унапређује везивање. Постављање нових одговорности и задатака у породици или школи пружа деци могућности за активно учествовање, али уколико недостају вештине неопходне за обављање задатака, саме могућности постају извориште фрустрација или неуспеха. Деци су потребне вештине да би могла бити успешна. Треће, систем конзистентног *признавања* или оснаживања је есенцијалан за одржавање везивања. Деца, као и одрасли, имају потребу да знају да су нешто добро урадила. Похвала или признање оснажује дечје напоре и чини да се осећају прихваћеним и везаним.

Младе особе које су снажно везане за родитеље, школу, вршњаке који не користе дрогу и заједницу мање се ангажују у оним облицима понашања која су неодобрена од стране ових група, јер таква понашања чине претњу успостављеним везама. Када су деца везана за социјалне јединице, као што су породица или школа, они желе да живе у складу са стандардима или нормама које ове јединице постављају. „Ако појединац осећа да припада систему, понашаће се у складу са правилима система; ако се понаша у складу са правилима, имаће више шансе да успе; ако оствари успех биће прихваћен и осећање припадности систему биће израженије” (Berrueta-Clement и сар., 1984:74). Установљавање јасних стандарда и правила о понашању које се очекује од деце одређеног узраста је од великог значаја. Hawkins и Catalano (1992) истичу неколико препорука за установљавање и одржавање нових стандарда и норми понашања, а то су: постављање јасних смерница за понашање, контрола понашања детета за потребе утврђивања да ли деца следе и поштују дате смернице, признавање и оснаживање деце у ситуацијама поштовања смерница и указивање на конзистентне и умерене негативне последице кршења смерница. Посебно је битно децу научити вештинама пружања отпора негативним утицајима. Да би била везана деца морају поседовати неопходне вештине за садржајно ангажовање, пружање отпора негативним утицајима и поштовање просоцијалних норми. Може се десити да деца желе да следе установљена правила понашања, али уколико не знају како да се одбране од негативних утицаја, утолико њихови напори остају без успеха. Ово посебно ако се деца друже са особама (најчешће вршњацима) који користе дрогу. Без позитивних веза и јасних смерница за понашање већа је вероватноћа да ће младе особе користити дрогу. Са друге стране, везивање за особе и институције које имају јасне стандарде и норме о употреби дрога доприноси смањивању вероватноћа повезивања са особама које конзумирају дрогу, јер се ствара потреба поштовања установљених правила како би се позитивне везе очувале (више: Hawkins, Catalano, 1992).

Најопштије посматрано, иницијална стратегија социјалног развоја имала је за коначни циљ лични успех појединца. Подстицање или омогућавање личног успеха остварује се посредством два протективна фактора, а то су: 1) норме супротне употреби дрога и 2) везивање. Процес деловања ових фактора је следећи. Норме супротне употреби дрога, које се успостављају у породици, школи и заједници, смањују вероватноћу коришћења дрога и тиме доводе до личног успеха. Везивање за јединице социјализације (породица, школа, заједница) обухвата приврженост, посвећеност и веровање и развија се преко могућности, вештина и при-

знавања. Везивање може директно водити ка личном успеху, а може свој утицај остварити посредно – преко редуковања вероватноће коришћења дрога до личног успеха.

У другој ревизији модела *Заједнице које брину*, из 1996. године, стратегија социјалног развоја је претрпела значајне измене, како у погледу циља, тако и начина објашњења деловања протективних фактора. Као циљ стратегије издваја се здраво понашање за сву децу и омладину. Остварењу овог циља доприноси деловање три протективна фактора, а то су: 1) здрава уверења и јасни стандарди, 2) везивање и 3) индивидуалне карактеристике (Hawkins, Catalano, 1996).

Здрава уверења и јасни стандарди понашања. Први протективни фактор, са којим почиње процес унапређивања здравог понашања, чине здрава уверења и јасни стандарди који се успостављају у породици, школи, заједници и вршњачкој групи. Заједница мора да идентификује стандарде понашања који ће помоћи младима да избегну проблематично понашање и постану здрави и продуктивни грађани. Та здрава уверења и јасни стандарди даље морају бити пренешени и саопштавани у свим подручјима живота младе особе – код куће, у школи и у заједници.

Везивање. На здрава уверења и јасне стандарде надовезује се везивање као други протективни фактор који се састоји у привржености и посвећености породици, школи, заједници и вршњачким групама. Уколико деца успоставе снажне везе са групама које се држе здравих уверења и јасних стандарда утолико је већа вероватноћа да ће следити уверења и стандарде који су установљени у групама. Дете које живи у високоризичном окружењу може бити заштићено од проблематичног понашања путем развијања снажних емоционалних веза и односа са одраслима који брину о њему и који су посвећени његовом здравом развоју. То може бити било која одрасла особа – родитељ, наставник, члан шире породице, комшија или нека друга особа из заједнице. Најважнији део овог односа јесте да младе особе имају дугорочне инвестиције у успостављени однос и да верују да је тај однос вредан заштите, како би били мотивисани да следе здрава уверења и јасне стандарде која се пред њих постављају. Развијање протективних веза, као што је истакнуто у иницијалној верзији стратегије, остварује се помоћу три протективна процеса, а то су: могућности, вештине и признавање. Прво, деци морају бити пружене могућности да буду укључени у живот породице, школе и заједнице на садржајан и развоју усклађен начин – да остваре реални допринос и осете да су вредновани због својих залагања и постигнућа. Друго, да би деца могла искористити предности пружених могућности и остварити успех потребне су

им социјалне, когнитивне, емоционалне и бихејвиоралне вештине. Треће, младе особе имају потребу за признавањем сопственог ангажовања, али и за корективним фидбеком у ситуацијама када њихово деловање није у складу са установљеним стандардима. Признавање и корективни фидбек обезбеђују мотивацију да се настави са активним ангажовањем и пружањем доприноса.

Индивидуалне карактеристике. Коначно, успех везивања делом зависи и од индивидуалних карактеристика које чине трећи протективни фактор. Реч је о извесним карактеристикама са којима се деца рађају и које их штите од ризика, а то су: позитивна социјална оријентација, резилијентни темперамент и висока интелигенција. Код деце која немају протективне предности ових карактеристика, потребно је да, у циљу изграђивања снажних веза са породицом, школом и заједницом, чланови заједнице уложе веће напоре у обезбеђивању могућности за ангажовање, учењу социјалних, емоционалних и когнитивних вештина неопходних за успешно деловање и признавању дететових напора и остварених успеха.

Сумарно посматрано, друга верзија стратегије социјалног развоја, која има за циљ здраво и позитивно понашање за сву децу и омладину, истиче да процес изграђивања протекције обухвата три елемента: 1) започиње се са здравим уверењима и јасним стандардима у породици, школи, заједници и вршњачким групама, 2) даље се изграђује везивање као приврженост и посвећеност породици, школи, заједници и вршњачким групама, и то кроз обезбеђивање могућности, вештина и признавања у породици, школи, заједници и вршњачким групама, 3) уз уважавање и неговање индивидуалних карактеристика сваког детета (опширније видети у: Поповић-Ћитић, 2004).

На овај начин описана стратегија је исте године утемељена у *Модел социјалног развоја* као интегративна теорија објашњења антисоцијалног понашања деце и омладине (Catalano, Hawkins, 1996) и од тада није трпела измене. Трећа ревизија модела *Заједнице које брину*, из 2004. године, односила се искључиво на промене у домену класификације ризичних фактора, али не и протективних фактора. Данас, стратегија социјалног развоја, организовањем истраживачких резултата о протективним факторима, обезбеђује истраживачки заснован концептуални оквир развијања процеса неопходних за позитиван развој младих, чак и у присуству ризика, и тиме пружа основу планирања превенције у домену развијања и јачања протективних фактора.

Закључак

Генерализацијом истраживачких резултата о ризичним и протективним факторима кроз утврђивање класификационих оквира, могуће је извести неколико темељних претпоставки превенције усмерене на ризичне и протективне факторе. Прво, ризични и протективни фактори егзистирају у свим подручјима живота деце и омладине. Отуда напори заједнице треба да буду усмерени на редуковање ризика и јачање протекције у свим доменима социјализације, а то су: заједница, породица, школа, вршњачке групе и сам појединац. Друго, истоветни ризични и протективни фактори предиктују различите бихејвиоралне проблеме. Примена програма заснованих на парадигми превенције усмерене на ризичне и протективне факторе може имати позитивне ефекте на мултипле бихејвиоралне проблеме. На пример, школски неуспех који почиње у основној школи је предиктиван за свих пет облика антисоцијалног понашања, тако да се може очекивати да имплементација тестираних и ефективних програма који делују на овај фактор продукује дугорочне редуције у свим овим бихејвиоралним проблемима. Треће, ризични и протективни фактори могу деловати у свим фазама развоја појединца – од периода пре рођења до адолесценције, с тим што значајност различитих фактора долази до изражаја у различитим временским тачкама током развоја. Четврто, што је више ризичних фактора присутно то је већа вероватноћа за настанак и развој бихејвиоралних проблема, и обрнуто, што је више протективних фактора то се вероватноћа јављања бихејвиоралних проблема смањује. Изложеност већем броју ризичних фактора значајно повећава ризик да ће млада особа узети учешће у неком од облика антисоцијалног понашања, те да би превентивни програми имали снажнији утицај морају обухватити управо ону децу и омладину која су изложена већем броју ризичних и мањем броју протективних фактора. Пето, протективни фактори штите од ризичних фактора. Јачањем протективних фактора могуће је унапредити позитиван развој деце и омладине, чак и у присуству ризичних фактора. Шесто, превентивна настојања треба да буду усмерена како на ризичне, тако и на протективне факторе. И седмо, превенција је обухватни процес који захтева мобилизацију и доследно ангажовање целокупне заједнице на плану креирања услова који ће током целокупног животног тока (почев од периода новорођенчета, преко детињства до периода адолесценције) унапређивати позитиван развој, односно подстицати и омогућавати пун развој личних потенцијала деце и омладине. Овако схваћена превенција има карактер развојне превенције (*developmental prevention*) која подра-

зумева повезивање континуума превентивних програма у обухватан приступ реаговања на бихејвиоралне проблеме деце и омладине.

Литература

- Berrueta-Clement, J., Schweinhart, L., Barnett, W., Epstein, A., Weikert, D. (1984). *Changed lives: The effects of the Perry Preschool Program on youths through age 19*. Ypsilanti, MI: High/Scope Press.
- Bronfenbrenner, U. (1989). Ecological system theory. In: R. Vasta (Ur.), *Annals of child development: Vol 6. Six theories of child development: Revised formulations and current issues* (pp. 187–249). London: JAI.
- Bronfenbrenner, U., Morris, P. A. (1998). The ecology of developmental processes. In: W. Danon, R. M. Lerner (Ur.), *Handbook of Child Psychology: Vol. 1. Theoretical models of human development* (pp. 993–1028). New York: John Wiley.
- Brook, J. S., Brook, D. W., Gordon, A. S., Whiteman, M., Cohen, P. (1990). The psychological etiology of adolescent drug use: A family interactional approach. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs, 116* (2), 111–267.
- Catalano, R. F., Hawkins, J. D. (1996). The social development model: A theory of antisocial behaviour. In J. D. Hawkins (Ur.), *Delinquency and Crime: Current Theories* (pp. 149–197). New York: Cambridge University Press.
- Coie, J. D., Watt, N. F., West, S. G., Hawkins, J. D., Asarnow, J. R., Markman, H. J. (1993). The science of prevention: A conceptual framework and some directions for a national research program. *American Psychologist, 48*, 1013–1022.
- Durlak, J. A. (1998). Common risk and protective factors in successful prevention programs. *American Journal of Orthopsychiatry, 68*, 512–520.
- Farrington, D. P. (1989). Early predictors of adolescent aggression and adult violence. *Violence and Victim, 4*, 79–100.
- Gottfredson, D. C. (2001). *School and delinquency*. New York: Cambridge University Press.
- Hawkins, J. D., Arthur, M. W., Catalano, R.F. (1995). Preventing substance abuse. In M. Tonry, D. Farrington (Ur.), *Building a safer society: Strategic approaches to crime prevention, crime and justice: A review of research, Vol. 19* (pp. 343–427). Chicago: University of Chicago Press.

- Hawkins, J. D., Catalano, R. F. (1992). *Communities that Care: Action for drug abuse prevention*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Hawkins, J. D., Catalano, R. F. (1996). *Communities that Care prevention strategies: A research guide to what works*. Seattle, WA: Developmental Research and Programs, Inc.
- Hawkins, J. D., Catalano, R. F. (2004). *Communities that Care prevention strategies: A research guide to what works*. South Deerfield, MA: Channing Bette Company, Inc.
- Hawkins, J. D., Catalano, R. F., Miller, J. Y. (1992). Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance-abuse prevention. *Psychological Bulletin*, 112, 64-105.
- Hawkins, J. D., Herrenkohl, T. I., Farrington, D., Brewer, D., Catalano, R. F., Harachi, T. W. (1998). A review of predictors of youth violence. In R. Loeber, D. Farrington (Ur.), *Serious and violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions* (pp. 106-146). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Huesmann, L. R., Miller, L. S. (1994). Long-term effects of repeated exposure to media violence in childhood. In L. R. Huesmann (Ur.), *Aggressive behavior: Current perspectives* (pp. 153-186). New York: Plenum Press.
- Institute of Medicine. (1994). *Reducing risks for mental disorders: Frontier for preventive intervention research*. Washington, DC: National Academy Press.
- Johnston, L. D., O'Malley, P.M., Bachman, J.G. (1985). *Use of licit and illicit drugs by America's high school students, 1975-1984*. Rockville, MD: NIDA.
- Kirby, L. D., Frazer, M. W. (1997). Risk and resilience in childhood. In: M. W. Fraser (Ur.), *Risk and resilience in childhood* (pp. 10-33). Washington, DC: National Association of Social Workers.
- Nagin, D. S., Tremblay, R. E. (1999). Trajectories of boys' physical aggression, opposition, and hyperactivity on the path to physically violent and non violent juvenile delinquency. *Child Development* 70(5): 1181-1196.
- Najaka, S. S., Gottfredson, D. C., Wilson, D. B. (2001). A meta-analytic inquiry into the relationship between selected risk factors and problem behavior. *Prevention Science*, 2 (4), 257-271.
- Popović-Ćitić, B. (2004). Strategija socijalnog razvoja u prevenciji devijantnog ponašanja. *Istraživanja u defektologiji*, 4, 103-116. Beograd: Defektološki fakultet, Centar za izdavačku delatnost.

- Popović-Čitić, B. (2005). Prevencija fokusirana na rizične i protektivne faktore kao savremeni pristup prevenciji prestupništva mladih. *Socijalna misao*, 12 (1), 27–55.
- Popović-Čitić, B. (2007). Praktični modeli planiranja prevencije poremećaja ponašanja u zajednici. *Socijalna misao*, 14 (4), 67–81.
- Popović-Čitić, B., Žunić-Pavlović, V. (2005). *Prevencija prestupništva dece i omladine*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Pedagoško društvo Srbije.
- Reiss, A. J., Roth, J. A. (1993). *Understanding and preventing violence*. (Vol. 1). Washington, DC: National Academy Press.
- Sampson, R. J., Lauritsen, J. L. (1994). Violent victimization and offending: Individual, situational, and community-level risk factors. In A. J. Reiss, J. A. Roth (Ur.), *Understanding and preventing violence*, Vol. 3. *Social Influence* (pp. 1–114). Washington, DC: National Academy Press.
- Shedler, J., Block, J. (1990). Adolescent drug use and psychological health: A longitudinal inquiry. *American Psychologist*, 45 (5), 612–630.
- Thornberry, T. P. (1999). Membership in youth gangs and involvement in serious and violent offending. In R. Loeber, D. P. Farrington (Ur.), *Serious and violent offenders: Risk factors and successful intervention* (pp. 147–166). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Werner, E. E. (1989). High risk children in young adulthood: A longitudinal study from birth to 32 years. *American Journal of Orthopsychiatry*, 59 (1), 72–81.

CONCEPT OF RISK AND PROTECTION FACTORS

Classification framework for the needs of prevention of children and juveniles behaviour disturbances

By Branislava POPOVIC – CITIC
Vesna POPOVIC

ABSTRACT

Prevention of behaviour disturbances as a continuous and active process of creation of conditions for positive development of children and juveniles is theoretically based upon the concept of risk and protection factors which

imposes the prevention strategies, interventions and activities to be in function of reduction of risk factors and strengthening of protection factors. Risk and protection factors as components which are in relation with disturbances of behaviour are identified by numerous empirical studies of various research design. The existence of a large number of established factors imposed a challenge to researchers, for the needs of practical application of the concept, to select and classify risk and protection factors into corresponding classification frameworks which may serve as a basis for practical prevention activity.

Beside the introductory notes on the concept of risk and protection factors the article also presents basic characteristics of actual classification frameworks of risk and protection factors which are developed within practical prevention model (*Communities that Care Model*) as the leading one in the field of planning of prevention of behaviour disturbances in a community. Within each classification framework are described the characteristics of individual factors on the basis of which are derived the conclusions on the basic prerogatives of prevention directed to risk and protection factors.

Key words: prevention, risk factors, protection factors, behaviour disturbances